

ОСОБЛИВОСТІ ДОКУМЕНТІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ З ФОНДІВ ЦДІАУ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У СЕЛАХ УКРАЇНИ (1907-1914 РР.)

Розкрита специфіка документів правоохоронних органів, що зберігаються у фондах ЦДІАУ. Вказано на необхідність їх ретельного аналізу та співставлення з іншими джерелами.

Ключові слова: агентурні свідчення, архівні документи, губернські жандармські управління, джерела, соціалісти-революціонери.

Раскрыта специфика документов правоохранительных органов, хранящихся в фондах ЦГИАУ. Указано на необходимость их тщательного анализа и сопоставления с другими источниками.

Ключевые слова: агентурные сведения, архивные документы, губернские жандармские управления, источники, социалисты-революционеры.

The article highlights the specific character of law machinery documents, which are kept in the funds of CSASU. In points at the necessity of their thorough analyses and comparison with other documents.

Key words: agential information, archival documents, provincial governments of gendarmerie, sources, revolutionary socialists.

Вивчення джерелознавчої бази даного революційного та національно-визвольного рухів в Україні на початку ХХ століття завжди було в центрі уваги дослідників [наприклад: 2, с. 200–219]. Однак, на наш погляд, її особливості ще не досить детально розкриті в історичній літературі. Зокрема, це стосується великого масиву документів правоохоронних органів Російської імперії, що діяли на території України і які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАУ). Особливе місце посідають документи органів політичного розшуку. Донесення губернаторів, жандармських управлінь, доповідні записки приставів, урядників, рапорти прокурорів окружних судів відображали та узагальнювали інформацію про виступи проти існуючого ладу. Відповідь на питання про те, звідки жандармські органи брали інформацію про опозиційний рух свого часу, дав відомий жандармський генерал О. І. Спіридович. Зокрема він писав: «Агентурні свідчення, дані зовнішнього спостереження та перлюстрація були трьома головними джерелами поінформованості політичної поліції». Далі він продовжував: «Після обшуків і арештів дані ці поповнювалися їх результатами та свідченнями арештованих. Шляхом співставлення всіх цих даних, шляхом додаткових установок і з'ясування відтворювалася повна картина роботи окремих революційних діячів і їх організацій» [4, с. 61].

З цим погоджувалися і радянські вчені. Наприклад, відомий джерелознавець М. А. Варшавчик з цього приводу писав: «Російська жандармерія мала один з найрозгалуженіших і найдосконаліших у світі розшукових апаратів. Свідчення про революційних рух здобувалися шляхом спостереження..., через агентів-провокаторів..., шляхом перлюстрації (таємний перегляд поштової кореспонденції), в результаті обшуків і допитів. Дані філерів, перлюстрації та агентів-інформаторів у судових дізнаннях не фігурували і знаходилися лише в судових справах» [1, с. 212].

Виходячи з архівних джерел, висхідною точкою в діяльності жандармських органів щодо революційного руху виступали агентурні свідчення. Саме вони давали привід для подальшої «розробки» тих чи інших осіб. Звіти ГЖУ свідчать, що протягом 1907-1914 рр. практично кожне управління мало в середньому від одного до трьох-чотирьох (а інколи – більше десятка) агентів. Виключення становили селянські братства, де провокація зустрічалася дуже рідко. У селах, де «братчиків» знали мало не поіменно, на прямий донос мало хто відважувався, навіть з відкритих контрреволюціонерів, прекрасно усвідомлюючи реакцію односельчан (хоча інколи подібні випадки траплялися). Провали братств, а особливо значні, були рідкісним явищем і відбувалися, як правило, через доноси ззовні, а не з

середовища їх членів. «Відверті свідчення» почалися після арештів, під час слідства.

У цьому відношенні, показовим є рапорт від 5 лютого 1908 р. волосного старшини, направлений на ім'я дільничного мирового посередника. У ньому повідомлялося про наявність у с. Лисянка, Звенигородського повіту, Київської губернії селянського братства Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Старшина повідомляв, що про його існування відомо всім місцевим жителям, але вони бояться заявляти про це «*під страхом смертної кари*». Сам же старшина повідомив про це, виходячи зі «*службового обов'язку*», і наостанок просив зберегти його прізвище в таємниці, оскільки від цього «*життя моє і майно в небезпеці*» [8, арк. 2, 3].

Жандармська агентура, як правило, поділялася на дві категорії: «штучники»-особи, що нерегулярно, час від часу подавали певну інформацію про антиурядові кола та отримували за це грошову винагороду; секретні співробітники – люди, які регулярно подавали свідчення і отримували за це щомісячне жалування. Фактично, друга категорія агентів перебувала на утримання жандармських органів. Цих останніх той же О. І. Спіридович характеризував так: «*Вони видавали своїх близьких жандармерії, служачи для неї шпигунами, і звалися у політичній поліції «співробітниками», у своїх же йшли під ім'ям «провокаторів»*» [4, с. 44].

Виходячи з цих свідчень, можна було б стверджувати, що саме агентурні свідчення були найбільш достовірним джерелом інформації, оскільки були отримані з перших рук, від людей, які входили в революційні організації або ж були близькі до них. Аналіз архівних матеріалів свідчить про інше. Насправді слабку достовірність і необхідність перевірки агентурних даних прекрасно усвідомлювали жандармські чиновники. Специфіка агентурної роботи призводила до того, що співробітники часто подавали інформацію, яка в майбутньому не знаходила підтвердження з різних причин: слабка поінформованість агентів, суворя конспірація серед членів революційних організацій і т. д. Однак часто співробітники, «штучники» і навіть пересічні піддані імперії, переслідуючи свої власні цілі, давали завідомо неправдиві свідчення. Саме ці обставини змушують дослідників дуже ретельно ставитися до агентурної інформації і ретельно її перевіряти.

За свідченнями, отриманими жандармами, в м. Волочиськ, Старокостянтинівського повіту, Волинської губернії, 22 квітня 1908 р. на базарі перед селянами (25-30 осіб) селянин П. Гуменюк читав брошури і прокламації. У них мова йшла про відмову від сплати податків і необхідність повалення самодержавства [11, арк. 355]. Начальник Волинського ГЖУ 8 вересня 1908 р. доповідав начальнику Південно-Західного охоронного відділення з цього приводу наступне: селянин П. Гуменюк, 55 років, ніяких антиурядових акцій не здійснював і відповідно ніяких антиурядових прокламацій привселюдно не читав. Це обвинувачення висунув проти нього Ф. Нахилко, який ворогував з П. Гуменюком через розподіл землі [17, арк. 46].

У жандармських фондах ЦДІАУ існує масив документів, на підставі яких важко не лише зробити конкретні висновки, а й навіть вірогідні припущення. Головна причина – дуже суперечливий характер інформації. Наприклад, допоміжний співробітник «Соколов» дав свідчення (листопад 1910 р.) про те, що учитель містечка Катеринополя, що на Київщині, Д. Ковбасюк очолює роботу за організації селянських братств ПСР. У свою чергу, співробітник «Олександрович» дав інші свідчення: вчитель Д. Ковбасюк «*малодіяльний, не користується авторитетом серед селян, бо любить вишивати*». У 1913 р. жандармський унтер-офіцер цікавився особою Д. Ковбасюка, який на той час вчителював у с. Новосильці неподалік від Катеринополя. За словами місцевого священика, до якого звертався жандарм, «*не може бути вчителя вірцевого у всіх відношеннях: тверезий, релігійний і в політичному відношенні абсолютно благонадійний*» [9, арк. 67, 81; 10, арк. 51].

При наданні неправдивих свідчень агентами чи пересічними підданими імперії, головною рушійною силою виступало прагнення особистої наживи. Це можна прослідкувати на основі значної кількості архівних матеріалів. Простий обиватель за правдиві свідчення отримував одноразову грошову винагороду. Проте траплялися і відверті авантюристи. На початку листопада 1908 р. житель містечка Вознесенська, Херсонської губернії Д. Ярошенко розповів помічнику пристава про те, що в містечку Богомолі, Балтського повіту, Подільської губернії існує революційна селянська спілка, члени якої влаштовують сходки і зібрання. За словами жандармів, Д. Ярошенко – колишній унтер-офіцер, герой оборони Порт-Артура, «*пройнятий обов'язком присяги*», «*людина літня*», тому навряд чи міг би давати неправдиві свідчення. Йому повірили і 28 серпня 1909 р. в м. Богомолі було проведено 41 обшук і заарештували 18 осіб. Усі вони виявилися літніми людьми, багатодітними господарями. На допитах в один голос заявляли, що ні на яких сходках не були і взагалі не розуміють, за що заарештовані. У результаті проведеного на місці розслідування не було отримано жодних свідчень про знайомства і зв'язки звинувачених між собою, не кажучи вже про так званий союз селян-революціонерів. Цікаво, що один з «*учасників сходки*» І. Ковтун виявився сімдесятидворічним дідом, людиною дуже хворою, якого на допит привели під руки, бо самостійно пересуватися він не міг. Зрозуміло, до відповідальності нікого не притягнули. При повторному допиті Д. Ярошенко змінив свої попередні свідчення і зізнався: його знайомий, колишній пристав, обмовився, що, якщо мовляв дізнатися про таємні революційні спілки і «*донести начальству, то можна отримати добрі гроші*» [6, арк. 38–38 зв., 42, 45, 46–46 зв.]. Саме це і підштовхнуло Д. Ярошенка надати неправдиву інформацію.

Агенти охоранки знаходились на грошовому утриманні жандармських управлінь. При цьому розміри оплати залежали від кількості та якості поданої інформації. Якщо агент подавав неправдиві дані і це ставало відомо жандармам, то від його послуг відмовлялися. У цих умовах секретні співро-

бітники з різних причин, не маючи змоги подавати достовірні дані, часто відверто брехали, обмовляючи ні в чому не винних людей, аби лише зробити тривалішим співробітництво з жандармами з метою отримання грошового утримання.

Таке становище серйозно стурбувало Департамент поліції, адже на утримання агентури виділялися значні кошти, а віддача була мінімальна. 9 листопада 1909 р. Департамент надіслав запит на ім'я начальника Київського охоронного відділення з проханням доповісти чим він може пояснити таку ситуацію. П'ять (!) разів (18 березня, 25 квітня, 19 травня, 16 липня, 4 вересня) Департамент просив прискорити відповідь на запит від 9 лютого 1909 р. [16]. Подібні проблеми з агентурою були притаманні не лише Київському охоронному відділенню. Таке становище спостерігалось і в інших районах імперії. Воно змусило керівництво Департаменту поліції 4 березня 1909 р. розіслати таємний циркуляр начальникам районних охоронних відділень. У ньому зокрема вказувалося, що *«значна частина секретної агентури ... залишається неперевіреною»* і часто *«абсолютно не відповідає своєму призначенню як за моральними якостями, так і за ступенем її обізнаності»*. Це серйозне упущення в роботі районних охоронних відділень, бо втягують Департамент поліції у *«значні непродуктивні розходи»* і відволікають розшукові сили на розслідування *«нісенітних повідомлень непоінформованої агентури»*. У зв'язку з цим пропонувалося з 20 березня до 20 червня 1909 р. провести перевірку секретних і допоміжних співробітників, а осіб, які *«не відповідають своєму призначенню»*, звільнити зі служби [5, арк. 1].

Отже, агентурні свідчення є важливим джерелом з історії соціал-революційного руху в Україні, як і революційного руху в цілому, однак ставитися до них потрібно дуже обережно, порівнюючи з іншими джерелами.

Особливим джерелом, якому слід приділити особливу увагу, були огляди революційного та громадського руху, що регулярно подавалися начальниками ГЖУ. Цінність їх полягає, перш за все, в тому, що вони містять інформацію про події двох-п'яти, а інколи й більшої давнини, які навіть у жандармів не викликали жодного сумніву в їх реальності. У цьому контексті є цікавим огляд про діяльність революційних організацій помічника начальника Чернігівського ГЖУ в Ніжинському повіті від 1 квітня 1914 р. У ньому стверджувалося, що члени злочинних організацій зовсім відійшли від партій і зв'язків з ними не підтримують. Партійні питання, що розглядаються за кордоном *«проходять непоміченими і навіть колишні партійні (діячі – С.С.) на них не реагують»*. Далі подавався детальний огляд революційного і, зокрема соціал-революційного руху в Ніжинському повіті, починаючи з 1905 р. [22, арк. 4, 8, 9–10].

Важливе місце в діяльності жандармських органів посідав збір і аналіз видань революційних організацій і груп, зокрема й ПСР. При деяких охоронних відділеннях, як і при Департаменті поліції, існували навіть спеціальні бібліотеки нелегальної літератури, переважно листівок, газет, брошур [3, с. 292]. У

ЦДІАУ є окремий фонд 838 – колекція листівок. Листівки й газети часто містяться в окремих слідчих справах як речовий доказ. [Наприклад: 7, арк. 116, 119, 121, 156; 13, арк. 198, 199; 14, арк. 25–27]. Нелегальні видання служили об'єктом прискіпливого аналізу. Саме вони часто могли дати відповідь на питання про те, де, коли, як і, головне, хто випустив те чи інше видання. Це значно змінювало коло пошуків. Важливе значення мали атрибути листівок місцевих організацій: підпис або інколи наявність відбитку печатки, згадка про друкарню, тираж.

Правда, часто діяльність місцевих організацій у цей період обмежувалася лише виданням листівок або листуванням з вищими партійними організаціями. Наприклад, центральний друкований орган ПСР газета *«Знамя труда»* (1911 р., № 36) у рубриці *«З партії»* помістила повідомлення з Полтави про те, що місцева партійна організація обговорила питання щодо виборів до Державної думи. Думки поділилися і тому газета вмістила позицію *«більшості»* (7 осіб) і *«меншості»* (2 особи). Пізніше, як доповідав начальник Київського охоронного відділення (12 серпня 1911 р.), ніяких зборів соціалістів-революціонерів щодо обговорення питання про вибори в Думу не було. Просто один з членів групи опитав своїх колег з цього приводу. Так і з'явилися позиції *«більшості»* й *«меншості»*. Члени групи активної діяльності не проявляли, печатки, друкарні не мали, нелегальних видань не випускали. Вони інколи збиралися в приміщенні редакції місцевої газети *«Полтавская речь»*, де *«всі співробітничали»* [20, арк. 13–14, 18]. У цьому відношенні цінність жандармських документів полягає в тому, що вони уточнювали інформацію, яка надходила з революційних джерел.

Значну увагу жандарми приділяли перлюстрації (перевірці) (від латинського *perlustro* – оглядати) поштової кореспонденції членів ПСР або осіб, що підозрювалися в антиурядовій діяльності. Завдяки перлюстрації уряд намагався з'ясувати політичні настрої в країні, попередити можливість заворушень, вести спостереження за настроями у вищих сферах. Інформація добута таким чином змальовувала також положення соціал-революційних організацій, психологічний стан їх членів, настрої селянства тощо. Як свого часу жандарми, так і сучасні дослідники мають змогу ознайомитися з внутрішнім світом революціонерів, оточуючого середовище, проаналізувати мотивацію їх дій і вчинків.

Ось, наприклад, як характеризувала настрої Одеських есерів авторка листа, що був адресований до Варшави 7 червня 1907 р.: *«Після розгону Думи у всіх тут настроїв пригнічений, похмурий, а у декого напружений. Жахливі провали. Працівників нема, робота загальмувалась...»*. І далі: *«Коли вже можна сподіватися на народну, більш активну, відповідь на всю гидоту уряду? (...) Усюди жахливі арешти по містах, а ще більше по селах»*. Та ж авторка 7 листопада 1907 р. повідомляла тому ж адресатові: *«Всюди майже в містах організації слабкі, грошей нема... Але тепер робота потроху налагоджується, настроїв зростає. У селах робота добра, селяни заворушилися – бувають на виборах (у III Думу – С.С.) лише за наказом начальства»* [21, арк. 34, 100].

У листі, відправленому з Полтави 15 червня 1907 р., член ПСР Б. Коган так описував свої враження: «Кілька тижнів тому у нас були організаційні збори, на яких обирали комітет. Збори були суцільним неподобством. (...) Я переконався, що робота ... партії це суцільне товчення води, і що ми нікому ніякої користі не принесемо. Хороших людей у нас в партії дуже мало...» [19, арк. 123, 136, 137].

З вищенаведеного матеріалу можна зробити кілька висновків. По-перше, агентурні свідчення є важливим джерелом з історії суспільно-політичного, зокрема соціал-революційного руху в Україні. Їх цінність полягає в тому, що вони були отримані від осіб, які безпосередньо працювали в соціал-революційних організаціях або мали інформацію про діяльність їх членів. Однак, агентурні дані містять серйозну небезпеку для істориків. Справа в тому, що часто несвідомо, а інколи й свідомо секретні співробітники подавали невірні (брехливі) свідчення. Тому до даних поліцейських документів необхідно ставитись дуже обережно, ретельно зіставляючи їх з іншими

джерелами [1, с. 212]. По-друге, секретні циркуляри Департаменту поліції є дуже важливим історичним джерелом, оскільки вони містять результати аналізів інформації з різних куточків імперії, що давало можливість відтворити достатньо вірогідну картину суспільно-політичної ситуації в країні. По-третє, одним з провідних джерел стосовно діяльності опозиційних організацій, у тому числі й ПСР, була їх друкарська діяльність у вигляді листівок, газет, брошур і т.д. Жандармські справи, що містять примірники подібної літератури, дають змогу визначити коли, де, в якій кількості, а інколи й хто віддрукував те чи інше видання. Четверте. Перлюстрація особистої кореспонденції членів ПСР або осіб, наближених до партії, дає безцінну інформацію про загальний політичний фон, становище в партійних організаціях, психологічний стан і політичну позицію їх членів.

Таким чином, жандармські документи є одним з найголовніших історичних джерел щодо вивчення суспільно-політичного, зокрема соціал-революційного руху в Україні в зазначений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М., 1989.
2. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987.
3. Перегудова З. И. Политический сыск в России. (1880-1917 гг.) / З. И. Перегудова. – М., 2000.
4. Спиридович А. Записки жандарма / А. Спиридович. – М., 1991.
5. Центральний державний історичний архів України, ф. 268, оп. 2, спр. 87.
6. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 320.
7. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2165.
8. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2282.
9. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2748.
10. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2963.
11. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 18.
12. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 19.
13. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 25.
14. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 84.
15. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 111.
16. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 112–116.
17. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 116.
18. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 173.
19. Там само, ф. 321, оп. 1, спр. 34.
20. Там само, ф. 321, оп. 1, спр. 125.
21. Там само, ф. 428, оп. 1, спр. 214.
22. Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1546.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.